

შესავალი, I

ზოგადი პრინციპებისა და მეთოდოლოგიისათვის

I. მეთოდური შენიშვნები *ვეფხისტყაოსნის* შესწავლისათვის

ვეფხისტყაოსანი ქართული პოეტური აზროვნების უმაღლესი გამოვლინებაა. რუსთველის შემოქმედება კი აგვირგვინებს რელიგიურ-ფილოსოფიური და ლიტერატურული აზრის მრავალსაუკუნოვან პროცესს ძველ საქართველოში. ბუნებრივია, ამ თხზულების თანამედროვე ეპოქისათვის ინტერპრეტირება და მიწოდება იმ ნიშნით უნდა მიმდინარეობდეს, რომ შევიცნოთ და სწორად გავიაზროთ ის მაღალი მხატვრულ-ემოციური და იდეური სამყარო, რაც *ვეფხისტყაოსანს* ერთი მხრივ ქართული აზროვნების გენიგში ათავსებს და ამავე დროს მსოფლიოს საუკეთესო ლიტერატურულ ქმნილებათა გვერდით მიუჩენს ადგილს.

ძირითადად ამ ნიშნითაა წარმართული *ვეფხისტყაოსნის* ინტერპრეტირება და მიწოდება ახალგაზრდობისადმი. წინა პლანზეა წამოწეული ის მაღალი იდეალები, რაც პოემაშია გამოსხაგული: სიყვარული, მეგობრობა, გმირობა, ოპტიმიზმი. გმირთა სახეები გახსნილია იმგვარად, რომ წარმოჩნდეს დადებითი, თანამედროვეობის პოზიციიდან მისაბაძი თვისებები: ერთგულება მეგობრობასა და სიყვარულში, თავდადება სამშობლოსადმი, გმირობა და მამაცობა და სხვა. ამას ერთვის იმ აფორისტული სიბრძნის წარმოჩენაც, რაც *ვეფხისტყაოსანში* უართოლაა ჩაქსოვილი.

მიუხედავად ამისა, ვფიქრობ, რომ ყოველივე ეს მაინც არ არის საკმარისი რუსთველის პოემის იდეურ-მხატვრული სამყაროს სათანადოდ გააზრებისათვის. *ვეფხისტყაოსნის* აღმგვარ მიდგომაში არსებითია პოემის თანამედროვეობის პოზიციიდან წაკითხვა. ამ პოზიციიდან მიდგომისას ბუნებრივია გამოიყოფა ის დადებითი, პოზიტიური, რაც თანამედროვე ადამიანის მორალური და ინტელექტუალური სახის ერთგვარად მისაბაძი მოდელის პრეგენზიას ქმნის. პოემის ინტერპრეტირება თანამედროვე ლიგერატურული პოზიციიდან ხდება, რეალისტურ პლანში წყდება. ეს კი თავისებურ დაღს ასვამს *ვეფხისტყაოსნის* მხატვრული სამყაროს გააზრებას. თანამედროვე რთული ლიგერატურული ხასიათების, წინააღმდეგობრივი რეალისტური სახეების, ლიგერატურაში გადასული ცხოვრებისეული კონფლიქტების ფონზე *ვეფხისტყაოსანი* ერთგვარად სწორხაზოვნად და, ამდენად სქემატურად და გამარტივებულად წაიკითხება. ამ გარემოებამ არ შეიძლება შეუცნობელი უკმარისობის გრძნობა არ დაგოვოს თანამედროვე ახალგაზრდაში (შდრ. 387, გვ.17), რომლისთვისაც ძნელია საკუთარი ინიციატივით გამოვიდეს ამ ჩარჩოდან და პოემისეული იდეურ-მხატვრული სამყარო ისტორიულ ასპექტში წაიკითხოს.

ჩემი აზრით, პოემის ამგვარი ინტერპრეტაცია არ არის მხოლოდ თანამედროვე სკოლის, *ვეფხისტყაოსნის* სწავლების სპეციფიკა. იგი განპირობებულია საზოგადოდ ჩვენი რუსთველოლოგიური მეცნიერებით. უმრავლეს შემთხვევებში პოემის იდეურ-ესთეტიკური სამყაროსადმი ამგვარი მიდგომა ჩანს მთელ რიგ გამოკვლევებში, რომლებიც რუსთველის პოემას ეძღვნება.

ვფიქრობ, რომ ეს ცალმხრივობა პოემის ინტერპრეტაციისას, ის უკმარისობა, რაც პოემის მხოლოდ ამ ერთი კუთხით წაკითხვას ახლავს, მოიხსნება, თუ *ვეფხისტყაოსანს* გვიანდელი შუასაუკუნეების იდეურ-ესთეტიკური პრინციპების ღონეზე გავიაზრებთ. ამოსავალი რუსთველის ფენომენის შეცნობაში უნდა იყოს არა თანამედროვე ლიგერატურული პრინციპები, არამედ შუასაუკუნეებისა და რენესანსის ეპოქის (უფრო მუსკად, შუასაუკუნეებიდან რენესანსის ეპოქამდე გარდამავალი პერიოდის) მსოფლმხედველობითი და ესთეტიკური პოზიცია. ამ კუთხით არა ერთსა და ორ მომენტზე უნდა გამახვილდეს ყურადღება. შევჩერდები ზოგიერთ მათგანზე:

1. შუასაუკუნეების ლიგერატურა, ისე როგორც საზოგადოდ მთელი ხელოვნება, უაღრესად პირობითია. ლიგერატურული პროგრესი ამ პირობითობის თანდათანობით მოხსნაშიც

მდგომარეობს. რენესანსის ეპოქა ლიგერატურაში ამ პირობითობისაგან გათავისუფლების დიდი ეტაპია. მაგრამ თავის მხრივ ამ ეპოქის ლიგერატურასაც თავისი პირობითობა ახასიათებს. უფრო სწორად იგი ქმნის ახალი გიჟის პირობითობას, აღრინდელი შუასაუკუნეების ხელოვნებისაგან განსხვავებულს (მდრ. 387, გვ.12). ეს პროცესი პირობითობის რღვევისა გრძელდება. იგი გადადის ეპოქიდან ეპოქაში, სტილიდან სტილში, ერთი ლიგერატურული მიმართულებიდან მეორეში. იგი შეიმჩნევა თვით ერთი ლიგერატურული მიმართულების ფარგლებშიც კი. ხელოვნება და ლიგერატურა თანდათან უახლოვდება სინამდვილეს, გამმიჯნავი საზღვრები თანდათან ვიწროვდება (დ. ლიხაჩოვი – 386, გვ. 50–55).

ვეფხისტყაოსანი ლიგერატურული პროცესის ამ საერთო პროგრესში უნდა იქნას მოაზრებული. ერთი მხრივ, პოემაში ნაწილობრივ მოხსნილია აღრინდელი შუასაუკუნეების ღრმა პირობითობა – სიმბოლურ-ალეგორიული აზროვნება, როგორც მეგყველების კარდინალური სტილი. პოეტისეული მხაგვრული სამყარო მხოლოდ მეორეულ პლანში კი არ ასახავს სინამდვილეს, როგორც ეს აღრინდელი შუასაუკუნეების ლიგერატურას ახასიათებს, არამედ უშუალოდაც. პოეტის ასახვის საგანი სინამდვილეა, რეალური სამყაროა და არა სიმბოლური კატეგორიები, რომლის მიღმაც უნდა დანახულიყო რეალური, ამქვეყნიური. მეორე მხრივ კი, პოემისეული სინამდვილე შემდგომი ეპოქების ლიგერატურული სტილისაგან განსხვავებით მაინც პირობითია. რამდენადაც პოემა თავისუფალია აღრინდელი შუასაუკუნეების სიმბოლურ-ალეგორიული სტილის, როგორც ასახვის ერთადერთი ფორმისაგან, იქმნება შთაბეჭდილება, რომ იგი სინამდვილეს ასახავს ისევე უშუალოდ და რეალისტურად, როგორც შემდგომი ეპოქების და თვით თანამედროვე ლიგერატურა და საზოგადოდ ხელოვნება. ამ შთაბეჭდილების ფონზე კი, ე.ი. იმ პირობითობის შეუნიშნავად, რაც *ვეფხისტყაოსანს* შემდგომი ეპოქების ლიგერატურული პროცესისაგან განსხვავებით გააჩნია, პოემისეული სამყარო, მხაგვრული სახე და პერსონაჟი სქემატურია, ცალმხრივია: ჩვენი თანამედროვეობისათვის დამახასიათებელი, ანუ სიმანდვილესთან მაქსიმალურად მიახლოებული ლიგერატურული სახის მსგავსი არ არის. ეს იმიტომ, რომ რუსთველისეული სინამდვილის ასახვა პირობითია (კონვენციონალურია). ეს პირობითობა სხვადასხვა განზომილებით მკლავნდება. ამჯერად ყურადღებას მხოლოდ რუსთველის პერსონაჟებზე გავამახვილებ.

პირობითობაა ის, რომ *ვეფხისტყაოსნის* გმირი იდეალურია, მას არა აქვს ნაკლი, სისუსტე. ამ გმირის თვით აღამიანური სისუსტეც ამაღლებულია (მაგალითად, გარიელის მრავალჯერადი დაბნედა). პირობითობაა, რომ იდეალური გმირის ყოველი თვისება ჰიპერბოლურია, გაზვიადებულია (უბოძოდ დიდი სილამაზე, გმირობა, სიყვარული, მწუხარება). პირობითობაა ისიც, რომ გმირი თავისი იდეალური თვისებებით გამოცალკეებულია, დაუქვემდებარებელი ღროისა და გარემოს ცვალებადობისაგან, შემთხვევითობისაგან (გმირთა სილამაზე, სიყვარული უჭკნობი და უბერებელია; მიზნისაკენ სწრაფვას ხელს არ უშლის ქამთა სვლა და ცვალებადობა და სხვა ცხოვრებისეული გარემოებანი). საინგერესოა, რომ რუსთველისეული პირობითობის ამ სტილს ვერ ამჩნევს, მხარს ვერ უბამს *ვეფხისტყაოსნის* გაგრძელებათა, კერძოდ, "ხვარამელთა ამბის" ავტორი. სიუჟეტის მისეული განვითარების მიხედვით, ინდოეთში გამეფებული გარიელი ავად გახდა, დიდი ხნით ლოგინად ჩავარდა. ქვეყანას მგერი, ხვარამელები, შემოესია და გარიელს არ შეუძლია საწოლიდან წამოდგომა, ხელში იარაღის აღება. დაბოლოს, პირობითობაა პერსონაჟის სახის სისრულის, მთლიანობის შექმნაშიც. რუსთველი ახერხებს, რომ გმირი წარმოადგინოს გარკვეული კუთხით, ზოგჯერ ერთადერთი თვისებითაც კი და მის სახეს მაინც პერსონაჟისეული მთლიანობა, სისრულე მიაჩნოს. ასე მაგალითად: პოემის იდეალურ გმირთა შემდგომ, ე.წ. მეორეხარისხოვან, პერსონაჟებში ერთ-ერთი ძირითადი ფიგურაა შერმადინი. მკითხველის ზოგადი შთებუქდილება ისეთია, რომ შერმადინი პოემის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პერსონაჟია. მის სახეს კი რუსთველი მხოლოდ ერთადერთი თვისებით ამკობს – იგი ერთგული ყმაა ავთანდილისა. ამ თვისების იქით არ არის შერმადინის, როგორც პერსონაჟის, ხასიათი, თავგადასავალი, მოქმედება. მაგრამ იგი მაინც სრულყოფილი პერსონაჟია. მასში გაიდებებულია ის კუთხე, რომლითაც იგი მკითხველის ცნობიერებაში შემოდის. სხვა მხარე სამოგადოდ არ ჩანს და არც შეინიშნება, რომ არ ჩანს, რამდენადაც საჭიროება არ არის სხვა მხარეზე მინიშნებისა. ამგვარადვეა შექმნილი ასმათის სახეც, მხოლოდ ასმათის იდეალური თვისება – მსახურისეული ერთგულება, უფრო ფართოდ იშლება, ასმათი მოქმედებს (ამ სიგყვის პირდაპირი მნიშვნელობით) თავისი როლის შესრულებისას. ამავე ღროს ეს უაღრესად მთლიანი და სრულყოფილი პერსონაჟი იქმნება ამ ერთადერთი თვისების გაიდებებით. ამის იქით ასმათს არა აქვს სიცოცხლე.

პირობითობაა ის, რომ *ვეფხისტყაოსნის* გმირი იდეალურია, მას არა აქვს ნაკლი, სისუსტე. ამ გმირის თვით ადამიანური სისუსტეც ამაღლებულია (მაგალითად, გარიელის მრავალჯერადი დაბნედა). პირობითობაა, რომ იდეალური გმირის ყოველი თვისება ჰიპერბოლურია, გაზვიადებულია (უზომოდ დიდი სილამაზე, გმირობა, სიყვარული, მწუხარება). პირობითობაა ისიც, რომ გმირი თავისი იდეალური თვისებებით გამოცალკევებულია, დაუქვემდებარებელი ღრთისა და გარემოს ცვალებადობისაგან, შემთხვევითობისაგან (გმირთა სილამაზე, სიყვარული უჭკნობი და უბერებელია; მიზნისაკენ სწრაფვას ხელს არ უშლის ქამთა სვლა და ცვალებადობა და სხვა ცხოვრებისეული გარემოებანი). საინტერესოა, რომ რუსთველისეული პირობითობის ამ სტილს ვერ ამჩნევს, მხარს ვერ უბამს *ვეფხისტყაოსნის* გაგრძელებათა, კერძოდ, “ხვარაზმელთა ამბის” ავტორი. სიუჟეტის მისეული განვითარების მიხედვით, ინლოეთში გამეფებული გარიელი ავად გახდა, დიდი ხნით ლოგინად ჩავარდა. ქვეყანას მტერი, ხვარაზმელები, შემოესია და გარიელს არ შეუძლია საწოლიდან წამოღგომა, ხელში იარაღის აღება. დაბოლოს, პირობითობაა პერსონაჟის სახის სისრულის, მთლიანობის შექმნაშიც. რუსთველი ახერხებს, რომ გმირი წარმოადგინოს გარკვეული კუთხით, მოგჯერ ერთადერთი თვისებითაც კი და მის სახეს მაინც პერსონაჟისეული მთლიანობა, სისრულე მიანიჭოს. ასე მაგალითად: პოემის იდეალურ გმირთა შემდგომ, ე.წ. მეორეხარისხოვან, პერსონაჟებში ერთ-ერთი ძირითადი ფიგურაა შერმადინი. მკითხველის მოგადი შთებუქდილება ისეთია, რომ შერმადინი პოემის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პერსონაჟია. მის სახეს კი რუსთველი მხოლოდ ერთადერთი თვისებით ამკობს – იგი ერთგული ყმაა ავთანდილისა. ამ თვისების იქით არ არის შერმადინის, როგორც პერსონაჟის, ხასიათი, თავგადასავალი, მოქმედება. მაგრამ იგი მაინც სრულყოფილი პერსონაჟია. მასში გაიდებლებულია ის კუთხე, რომლითაც იგი მკითხველის ცნობიერებაში შემოდის. სხვა მხარე საზოგადოდ არ ჩანს და არც შეინიშნება, რომ არ ჩანს, რამდენადაც საჭიროება არ არის სხვა მხარეზე მინიშნებისა. ამგვარადვეა შექმნილი ასმათის სახეც, მხოლოდ ასმათის იდეალური თვისება – მსახურისეული ერთგულება, უფრო ფართოდ იშლება, ასმათი მოქმედებს (ამ სიგყვის პირდაპირი მნიშვნელობით) თავისი როლის შესრულებისას. ამავე ღრთს ეს უაღრესად მთლიანი და სრულყოფილი პერსონაჟი იქმნება ამ ერთადერთი თვისების გაიდებლებით. ამის იქით ასმათს არა აქვს სიცოცხლე,

თავგადასავალი. ვერც ამ პირობითობას ხედავს პოემის გაგრძელებათა, ამ შემთხვევაში “ინლო-ხაგაელთა ამბის”, ავტორი. იგი ასმათს საქმროს გამოუძებნის და თავის მეუღლესთან ერთად ინლოეთის ერთ მემვიდეღში გააბეფებს.

რა თქმა უნდა, პოემისეულ პირობითობას თავისი მოტივირება აქვს. რუსთველისეული ჩანაფიქრი მოითხოვს უნაკლო იდეალურ გმირთა სახეების შექმნას და უჭკნობი, უბერებელი გრძნობებითა და სილამაზით მათ შემკობას. ამჯერად ჩვენთვის არსებითი ისაა, რომ ამ პირობითობის შეუნიშნავად, დაუნახავად და გაუაზრებლად რუსთველისეული გმირი გაღარიბდება, სქემაგური და სწორხაზოვანი მოგვეჩვენება და, ამდენად, რუსთველისეული მხაგვრული ფენომენი ჩვენი ცნობიერების მიღმა დარჩება.

2. ერთ-ერთი უმთავრესი სიახლე, რაც რენესანსის ეპოქის მსოფლმხედველობამ მოიგანა, იყო აღმევება ადამიანისა, ე.წ. ემფაზა, გამოყოფა ადამიანის უპირატესობისა და ღირსებისა, ადამიანის მოთავსება სამყაროს ცენტრში. ეს იდეა სხვადასხვა მოღუსითა და ინტენსივობით მუშავდებოდა ევროპული რენესანსის სამივე დიდი ინტელექტუალური მოძრაობის – ჰუმანიზმის, პლატონიზმისა და არისტოტელიანიზმის მიერ. ადამიანის კონცეფციამ ფიზიკური და მორალური სრულქმნილების იდეალი მოიგანა. რენესანსის ეპოქის არისტოტელიანულ მოაზროვნეთა მტკიცებით, მორალური სრულქმნილება უმაღლესი ღირებულებაა და მიზანი ადამიანის სიცოცხლისა მორალურ აქტშია საძიებელი. ამ რენესანსული იდეალის ფორმირება გვიანდელ შუასაუკუნეებში დაიწყო და *ვეფხისტყაოსნის* პრიორიტეტი ევროპული აზროვნების წინაშე სწორედ იმაში ჩანს, რომ ეს რენესანსული იდეალი მასში საკმაოდ ადრე და მთელი სისრულითაა ჩამოყალიბებული.

ეს პოზიცია უნდა იქნას გათვალისწინებული, როდესაც რუსთველისეულ იდეალურ გმირზე ვმსჯელობთ. *ვეფხისტყაოსნის* გმირთა ფიზიკურ-მორალური სრულქმნილება არ არის ჩვეულებრივი ლიტერატურული პერსონაჟის დასახასიათებლად მოხმობილი დადებითი თვისებები. იგი, უპირველეს ყოვლისა, ადამიანის კონცეფციის გიჟის განაცხადია, შუასაუკუნეების აზროვნების განვითარებაში ფილოსოფიური სიახლეა. ამქვეყნიური ყოფის იდეალი, ღვთაებრივი სრულქმნილების ფილოსოფიის აგმოსუფროში ადამიანური სრულქმნილების კონცეფციის შემოგანა, ადამიანური ყოფის იდეალის მორალურ აქტში მოაზრება (“არა ვიქმ, ცოდნა რას მარგებს ფილასოფოსთა ბრძნობისა!” – 792) არის იმ პირობითობის საფუძველი, რაც

რუსთველის იდეალურ გმირს მოსავს. რუსთველის იდეალური გმირი ამ თვალსაზრისით ფილოსოფიური კატეგორიაა.

მხოლოდ ამგვარ ასპექტში და კაცობრიობის ამროვნების განვითარების ამგვარ ჭრილში დანახული რუსთველის იდეალური გმირი გააცხადებს იმ ადგილს, რაც უნდა მიეკუთვნოს რუსთველს იდეურ-ესთეტიკური ფენომენის ფორმირების პროცესში. ხოლო ამ ასპექტს ჩამოცილებული და თანამედროვე ლიგერაგურის დადებითი პოზიციიდან დანახული რუსთველის იდეალური გმირი ესთეტიკურად ერთგვარად დეფორმირებული გამოჩნდება.

3. ადამიანის კონცეფციამ, ემფაზამ ადამიანზე რენესანსულ ამროვნებაში ადამიანის პრივილეგიისა და ღირსების გამოყოფა და აქცენტირება მოითხოვა. ამ ღირსებათაგან კი თავდაპირველად ადამიანური გონება, ლოგიკა და სიბრძნე გამოიკვეთა. ჰუმანისტებმა სიბრძნისა და ამროვნების ანტიკური მოდელებისაკენ მისწრაფება მთელ ეპოქას გადასდეს. ფილოსოფია, ლოგიკა, ადამიანური შემეცნება ეპოქის ძირითად საამროვნო სტილად იქცა. ადამიანური ლოგიკა კი ღვთაებრივი დოგმატიკის შეცნობიდან თანდათანობით მის გადამოწმებასაც შეუდგა. ამან კი გონება რწმენას, ღვთაებრივ ნებას დაუპირისპირა, რამაც XIII საუკუნის ევროპის ინტელექტუალური ყოფის კარდინალური პრობლემა დააყენა: რწმენისა და გონების ურთიერთობა, ღვთაებრივი ნების ავტორიტეტისა და გონების დაპირისპირება. პრიმატი ნებისა თუ გონებისა – აი, საკითხი, რომლის გადაჭრასაც ცდილობს XIII საუკუნის ინტელექტუალური ევროპა.

ამ ფონზე უნდა განვიხილოთ *ვეფხისტყაოსნის* ე.წ. გონების კულგის და აფორიზმების სიბრძნის საკითხი. *ვეფხისტყაოსნისეული* სიბრძნე არ უნდა იქნეს დაყვანილი XVII–XVIII საუკუნეების დიდაქტიზმამდე. ამ სიბრძნეიდან დანახული იგი უბრალოდება, თავის სპეციფიკას კარგავს. გონების, ადამიანური ლოგიკის, ანტიკური სიბრძნის პრიმატი რუსთველისათვის მსოფლმხედველობითი პოზიციაა. ადამიანური ლოგიკა და მოქმედება იჭერს ღვთაებრივი სასწაულის ადგილს. რუსთველისეული მოქმედების პრინციპი – გამოთვლა, გაანგარიშება და დასაბუთება ცვლის შუასაუკუნეობრივი ყოფის პრინციპს – ღვთაების მოწყალების ლოდინს. თინათინი და ავთანდილი ლოგიკური მსჯელობით და ძიებით ცდილობენ ამოხსნან როსტევის საიდუმლო – ბოროტი სული, ეშმა ეჩვენა მეფეს, თუ კაცი, ადამიანი. ნესგანი და გარიელი მათი სიყვარულის გადასარჩენად ღვთაებრივ სასწაულს არ ელიან, მოქმედების გეგმას ადგენენ, მოსალოდნელ წინააღმდეგობებს

გათვლიან, საკუთარ ლოგიკას ენდობიან. არც ავთანდილი ელოდება ღვთაებრივ სასწაულს და ნესტანის ასაველ-დასაველის ძებნას იმ ადგილიდან იწყებს, სადაც იგი ფრიდონმა ნახა. იქითკენ მიდის, საითკენაც იგი მანგებმა წაიყვანეს. ქაჯეთის ციხის კარიბჭესთან მიახლოებული ტარიელიც არ ფიქრობს, რომ ზეციდან მოვლენილი ანგელოზი მოპვგრის მას ნესტანს. იგი გეგმას ადგენს: გათვლის, თუ როდის გაადებენ მცველები ციხის კარებს; როგორ უნდა მივიდნენ ახლოს მეციხოვნეებთან, რომ მათი მეომრობა და საბრძოლო წყობა არ გამოჩნდეს; რაგომ სჯობს, რომ სამხედრო ოპერაცია სამი სხვადასხვა მხრიდან ჩაგარდეს.

ამავე დროს მოქმედების ეს ლოგიკური ხაზი არ შეიძლება გაუთანაბრდეს თანამედროვე ადამიანის საქმიანობის ჩვეულებრივ პრინციპს. რუსთველის ეპოქისათვის იგი მსოფლმხედველობითი გარდაგებაა და თანაც მტკიცებაა ამ ახალი მსოფლმხედველობითი პოზიციისა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ეს გარდაგება რუსთველის ღონებზე დასრულებული ჯერ კიდევ არ არის. ეს ერთხელ კიდევ ასაბუთებს იმას, რომ რუსთველი მზა ფორმით კი არ იღებს და იმეორებს ახალ მსოფლმხედველობით პოზიციას, არამედ ასაბუთებს მას. გადასვლა ამ ახალ პოზიციაზე ვლინდება შემდეგ გარემოებაშიც: პრაქტიკულად შემოთავაზებული უკომპრომისო მოქმედების, ლოგიკის ფილოსოფია სიგყვიერად, თეორიულად უფრო მოკრძალებულია, გრადიციასთან მორიგებულია. რუსთველი ამ პრობლემებზე მსჯელობისას არ გამოორიცხავს ღმერთის ნებას, სურვილს (“ბედი ცდაა, გამარჯვება, ღმერთსა უნდეს, მო-ცა-გხვდების” – 904), მაგრამ პერსონაჟთა მოღვაწეობაში, პრაქტიკულ მოქმედებაში, მასზე აქცენცს არ აკეთებს.

4. პრივილეგია ადამიანური შემეცნებისა განსაკუთრებით რენესანსის ეპოქის პლაგონისგთა მიერ გამოიკვეთა. შემეცნება არ იყო გააზრებული მხოლოდ ინგელექტუალურ აქტად, პლაგონისა და არისტოტელეს ანტიკური იდეალის კვალდაკვალ სიბრძნის წვდომა პრაქტიკულ და ეთიკურ სფეროებშიც ხდებოდა. ასე რომ, ადამიანური შემეცნების უმაღლეს ფორმებად სიყვარული და მეგობრობა იქნა მოაზრებული და ადამიანური ურთიერთობის ეს უმაღლესი ფორმები შემეცნებითი სიცოცხლის ყველაზე უფრო ინგიმურ, ღვთაებრივი წარმოშობის განცდად იქნა მიჩნეული.

რუსთველისეული სიყვარულისა და მეგობრობის იდეას უთუოდ ამ ფონზე სჭირდება გააზრება. სხვაგვარად იგი სიყვარულისა და მეგობრობის ჩვეულებრივ, ემპირიულ

გამოვლენამდე დაიყვანება, ხოლო ამ ფონზე კი სწორხაზოვანი და, ამდენად, პრიმიტიული გამოჩნდება. ისტორიულ ასპექტში, გვიანდელი შუასაუკუნეების ამროვნების პროცესში, სიყვარულისა და მეგობრობის რუსთველისეული ხაგვა ფილოსოფიური დებულებაა, მსოფლმხედველობითი პოზიციის გამოვლენა: სამყაროს ცენტრში მოთავსებულია ადამიანი შემეცნებითი სიცოცხლის უმაღლესი, უწმინდესი, ღვთაებრივი და, ამავე დროს, რეალური ფორმებით – სიყვარულითა და მეგობრობით. ამგვარად დანახული ადამიანი უკვე კაცობრიობის მთავარი ფილოსოფიური კითხვის ეპოქისეული გადაჭრაა. ეს გარემოება მოითხოვს, რომ რუსთველისეული სიყვარული და მეგობრობა იყოს არა უბრალო, ემპირიული, რეალისტური (ნაგურალისტურის გაგებით), არამედ პირობითამდე ამაღლებული და იდეალური.

არც სიყვარულისა და მეგობრობის ერთმანეთისაგან მკვეთრი გამიჯვნა და პირველ თუ მეორე მოგივად მათი დახარისხება არის მიზანშეწონილი. უმჯობესი იქნება სიყვარულისა და მეგობრობის საერთო საფუძველის წარმოჩინება, რასაც რუსთველი თვალნათლივ ავლენს. რუსთველისეული სიყვარული და მეგობრობა ერთ საფუძველზე აღმოცენდება. ესაა *მოწონება*, თანაც მოწონება პირველი ნახვისთანავე. ასე მოეწონა გარიელს ნესტანი და დაიბნა. ასევე მოეწონათ გარიელსა და ფრიდონს ერთმანეთი პირველი ნახვისთანავე: “შემომხედნა, მოვეწონე, სიარული დაითმინა” (598), – ამბობს გარიელი. ავთანდილის და ფრიდონის ურთიერთმოწონებას გახაზავს რუსთველი პირველი შეხვედრისთანავე: “თვით უსახოდ ფრიდონს ყმა და მოეწონა ყმასა ფრიდონ” (988). მაშასადამე, საფუძველი ამ დიდი სიყვარულისა და მეგობრობისა, რომელიც გმირებს ერთმანეთთან აკავშირებს, ესთეტიკური ფენომენია, მშვენიერის ინტელექტუალური განცდაა. გმირებიც არ ცდილობენ ინტელექტუალური პოზიციიდან ერთმანეთისაგან გამიჯნონ სიყვარული, რომელიც მათ, ერთი მხრივ მიჯნურთან, ხოლო მეორე მხრივ მეგობართან აკავშირებთ. დიდი სიყვარულის გამოხსატველი გიჟური მეგაფორით ამბობს ავთანდილი გარიელზე: “ვერ დავდგები შეუყრელად ჩემთა ცეცხლთა მომდებრისად” (790). სხვა შემთხვევაში კი თინათინსა და გარიელთან დაშორებას იგი ორი მზის მიგოვებას აღარებს. რუსთველის პოზიციიდან, სიყვარული და მეგობრობა ის სულიერი საბელია, რომელიც ადამიანებს ერთმანეთთან აკავშირებს და მათ ყოფას ინტელექტუალურ-შემეცნებითი ფორმით ღვთაებრივს

ხდის. ეს კი შუასაუკუნეების ამროვნების პროცესში ახალი მსოფლმხედველობითი კრეღოა, ის სიახლეა, რასაც მომავალში ეპოქის ახლებური ხედვა აიგაცებს და კაცობრიობის ამროვნების ისტორიაში რენესანსული იდეალის სახელით დაამკვიდრებს.¹

II. მეთოდური მანიშვნაჲი რუსთველის მსოფლმხედველობის კვლევისათვის

რუსთველი, როგორც მოამროვნე, ძველი საქართველოს ყველაზე დიდი ფენომენია. *ვეფხისტყაოსანში* ასახულია XII საუკუნის საქართველოსა და მოწინავე ქრისტიანული სამოგადოების არსებითი საამროვნო პრობლემები. რუსთველის მსოფლმხედველობითი სისტემა მრავალმხრივია. იგი წარმოადგენს პოეტის სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური, ფილოსოფიური, რელიგიური, ეთიკური და ესთეტიკური შეხედულებების ორგანულ მთლიანობას. ამ მსოფლმხედველობითი სისტემის შესწავლა მრავალგვარ სირთულესთანაა დაკავშირებული. ამ სირთულეთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანი მაინც ის არის, რომ მსოფლმხედველობა რუსთველის პოეტური შემოქმედების მხოლოდ უკუპლანია. ის რელიგიური და ფილოსოფიური შეხედულებანი, რომელთა შესახებაც ამჯერად ჩვენ ვმსჯელობთ, პოემაში, ისევე როგორც ყველა მხატვრულ ნაწარმოებში, არ არის უშუალო ასახვის, მწყობრი ლოგიკურ-ფილოსოფიური მგკიცების საგნად ქცეული. პოეტური, ესთეტიკური იდეალია ის პირდაპირი, უშუალო მიზანი, რომლის სრულყოფა პოეტის, როგორც ხელოვნის, უპირველესი ამოცანაა: ეს გარემოება არ ნიშნავს იმას, რომ მსოფლმხედველობითი სისტემა არ იყოს რუსთველის შემოქმედების არსებითი, უმთავრესი მომენტი. იგი მხოლოდ იმაზე მიუთითებს, რომ ეს მსოფლმხედველობითი სისტემა უნდა ვეძიოთ პოემაში უკანა პლანზე, არა უშუალო გამოსახვის საგნად, არამედ ესთეტიკურის საფუძვლად. თავისთავად მსოფლმხედველობა თითქმის ყველა მოამროვნე-პოეტის შემოქმედების უმთავრესი მომენტი. ესთეტიკური პოზიცია და

¹ უფრო დაწვრილებით იხილეთ წინამდებარე მონოგრაფიის ქვეთავებში: „ვეფხისტყაოსნის მეგობრობის კონცეფციის ინტერპრეტაციისათვის“ და „ახალი თვალსაზრისი ვეფხისტყაოსნის სიყვარულის კონცეფციის თაობაზე“.

პოეტიკური ხელოვნება ამ მსოფლმხედველობითი კრელოს გამოსახვას ემსახურება. ესთეტიკური პოზიცია ეფუძნება მსოფლმხედველობით კრელოს, პოეტიკური ხელოვნება კი ამ ესთეტიკური პოზიციის ხორცშესხმის საშუალებაა.

ამრიგად, სწორედ ის გარემოება, რომ მსოფლმხედველობა პოეტის შემოქმედების უკუფენაა, ართულებს მხატვრული ნაწარმოების მსოფლმხედველობითი პრობლემების შესწავლას. რუსთველის შემოქმედებაში ამას სხვა სირთულეც ერთვის. ჩვენ არა გვაქვს სრულყოფილი წარმოდგენა იმ სააზროვნო გარემოზე, რომელშიც ჩამოყალიბდა პოეტის მსოფლმხედველობა. დეტალურადაა შესასწავლი ამ პერიოდის საქართველოს და მისი მეზობელი ქვეყნების, აგრეთვე მთელი დაწინაურებული მსოფლიოს მოაზროვნე საზოგადოების ინტერესები და მისწრაფებები.

დაბოლოს, კიდევ ერთი გარემოებაა არსებითი: დასაღვენია პოემის თითოეული მხატვრული სახის ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ცნებისა თუ ლოგიკურ-მეტაფიზიკური ტერმინის რუსთველისეული მნიშვნელობა. ამგვარი კვლევა-ძიება კი, თავის მხრივ, დაკავშირებული უნდა იქნას პოემის მთელი მხატვრული სტრუქტურის შესწავლასთან, რამდენადაც რუსთველისეული ყოველი მხატვრული სახის ჭეშმარიტი ამოხსნა მხოლოდ *ვეფხისტყაოსნის* საერთო მხატვრული სტრუქტურის გააზრებით შეიძლება მოხერხდეს.

ვეფხისტყაოსნის მსოფლმხედველობითი სისტემის ყოველი მკვლევრის წინაშე უპირველეს ყოვლისა, ამ ტიპის სიძნელეები დგას. ბუნებრივია, რომ ამის გამო რუსთველის მსოფლმხედველობის მკვლევართა მოსაზრებების უკრიტიკოდ გაზიარება შეუძლებელია. უფრო მეტიც, *ვეფხისტყაოსნის* მსოფლმხედველობის თაობაზე არსებულ სამეცნიერო ლიგერაგურაში დღეისათვის უფრო მეტია მიუღებელი, ვიდრე მისაღები. მიუხედავად ამისა, რუსთველის მსოფლმხედველობრივი სისტემის კვლევა უთუოდ რუსთველოლოგიური ლიგერაგურის შესწავლით უნდა დაიწყოს. უნდა იქნას გამოწვლილვილი ის რაციონალური, მისაღები, რაც ამ მდიდარ სამეცნიერო ლიგერაგურაშია და უნდა იქნას უარყოფილი ის მცდარი, მიუღებელი, რაც მასში გვხვდება. ამ თვალსაზრისით არსებითი მნიშვნელობა ექნება იმ პოლემიკის გათვალისწინებასაც, რასაც რუსთველოლოგიურ ლიგერაგურაში ცალკეულ საკითხებზე არაერთგზის ჰქონია ადგილი. ეს პოლემიკა მომავალ მკვლევარს მეთოდურად დააკვალიანებს საკითხთა მცდარ და მისაღებ დასმაში. შეიძლება ისიც ითქვას, რომ რუსთველის

მსოფლმხედველობის შესწავლის დღევანდელ ეტაპზე უფრო მნიშვნელოვანი იქნება არა კრიტიკა გამოთქმული მოსაზრებებისა, არამედ თვით მცდარ მოსაზრებებში მართებული მომენტის მიგნება და გამოყენება მომავალი კვლევა-ძიებისათვის.

რუსთველის მსოფლმხედველობის საკითხებზე ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ბევრი რამ თქმულა¹. ხშირ შემთხვევაში მსოფლმხედველობითი თვალსაზრისით კვლევის საგნად ქცეულია *ვეფხისტყაოსნის* ცალკეული სტროფი ან მოტივი, ან პრობლემა. მაგრამ მკვლევართა მიდგომა ამ საკვლევო პრობლემისადმი უმრავლეს შემთხვევაში ცნობიერად თუ ქვეცნობიერად მაინც რუსთველის მსოფლმხედველობაზე ზოგადი შეხედულების ფონზე წარიმართება. ასეთი შეხედულება ზოგჯერ საერთოა მკვლევართა მთელი რივისათვის, რადგანაც იგი გარკვეული ეპოქის თვალსაზრისია. ზოგჯერ იგი რომელიმე მეცნიერის პირადი დამოკიდებულებაა რუსთველის მსოფლმხედველობითი სამყაროსადმი. ასე რომ, ყოველი მკვლევარის თვალსაზრისში გასარკვევად სასურველია იმ პოზიციის გათვალისწინება, რომელზეც იგი დგას. ამგვარი პოზიცია რუსთველის მსოფლმხედველობის მიმართ კი არცთუ მცირეა.

ჩვენამდე მოღწეული უძველესი კრიტიკული შეხედულება რუსთველის მსოფლმხედველობაზე ჩანს პოემის შესავალში ჩართულ ფსევდო-რუსთველურ სტროფში²:

პირველ თავი, დასაწყისი ნათქვამია იგ სპარსულად,
უხმოთ ვეფხისტყაოსნობით, არსსა შეიქმს ხორცს, არ სულად,
საეროა, არ ახსენებს სამებასა ერთ-არსულად,
არას გვარგებს საუკუნოს, რა დღე იქმნას აღსასრულად.

იგივე ამრი, ვახტანგ VI „თარგმანების“ თანახმად, საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა საქართველოში XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე. ამავე თვალსაზრისს ავითარებს გიმოთე

¹ წინამდებარე მონოგრაფიაში გათვალისწინებულია რუსთველოლოგიურ კვლევა-ძიებებში *ვეფხისტყაოსნის* იდეურ-მსოფლმხედველობითი პრობლემების ირგვლივ გამოთქმული თითქმის ყველა მოსაზრება, რომლებიც მეცნიერული თვალსაზრისით მეტ-ნაკლებად ღირებულად მივიჩნიე. საგანგებო კვლევისა და კრიტიკის საგნადაა ქცეული მხოლოდ ის თვალსაზრისები, რომელთაც რუსთველოლოგიური პრობლემატიკის ფორმირებაში თავიანთი პოპულარობით ან ორიგინალური ხედვით მნიშვნელოვანი წვლილი შეიგბანეს.

² სტროფი ხელნაწერებში სხვადასხვა ვარიანტითა და მრავალგვარი დამახინჯებით იკითხება. მომყავს, ჩემი ფიქრით, ამრობრივად უფრო სარწმუნო ვარიანტული იკითხვისებით.

მთავარეპისკოპოსი და ითვალისწინებს ანგონ კათალიკოსი. იგივე აზრი სამეცნიერო-პუბლიცისტურ ლიგერატურაში დიდხანს შემორჩა და ჩანს თვით XX საუკუნის პირველ ათეულ წლებშიც. *ვეფხისტყაოსნის* 1937 წლის საიუბილეო პერიოდის შემდეგ (მაშასადამე 1940-იანი წლებიდან) ეს თვალსაზრისი სამეცნიერო ლიგერატურაში იშვიათად თუ იჩენს თავს.

ძველ საქართველოშივე არსებობდა სხვაგვარი დამოკიდებულება რუსთველის მსოფლმხედველობის მიმართ. მისი ჩამოყალიბება ვახტანგ VI-ის სახელთანაა დაკავშირებული. ვახტანგი *ვეფხისტყაოსნის* 1712 წლის გამოცემაზე დართულ საკუთარ კომენტარებში მიუთითებს პოემის ალეგორიულ-მისტიკური განმარტების შესაძლებლობაზე. უფრო კატეგორიული ფორმა ვახტანგის აზრს მისცა მამუკა ბარათაშვილმა 1731 წელს მოსკოვში დაწერილ ნორმატიკული პოემიის სახელმძღვანელოში – “ჭაშნიკი”. ვახტანგის თვალსაზრისი არც ძველმა ქართულმა სამღვდელოებამ გაიზიარა და არც XIX საუკუნის ქართულმა მეცნიერებამ. ზოგი თანამედროვე მკვლევარი მიდის ვახტანგის მინიშნებული გზით და *ვეფხისტყაოსნის* მიჯნურობაში ალეგორიულად ღვთაებრივ სიყვარულს ხედავს. საზოგადოდ რუსთველის პოემის მისტიკურ-ალეგორიული განმარტება XX საუკუნის ბოლო ათწლეულების სამეცნიერო ლიგერატურაში საკმაოდ პოპულარულია (43).

რუსთველის რელიგიური პოზიციის ანტიქრისტიანულად შეფასების საერთო განწყობილებამ XX საუკუნის I ნახევარში რუსთველის მსოფლმხედველობაზე რამდენიმე თეორია წარმოშვა. მათგან აღსანიშნავია: რუსთველის მაჰმადიანობის თეორია, რომლის არგუმენტები ყველაზე მეტად ნიკო მარის ნაშრომებში თუ მიიგნება; მანიქეველობის თეორია, რომლის ფორმირება პავლე ინგოროსივას სახელთანაა დაკავშირებული; რუსთველის სოლარისტობის თეორია, რომელიც პოპულარული იყო საბჭოთა კავშირის მწერლების პირველ საკავშირო ყრილობისა (1934წ.) და რუსთველის პირველი იუბილეს (1937წ.) წლებში; პოეგის მსოფლმხედველობის სპარსულ სეფასიანობასთან დაკავშირება, რომელსაც იუსტინე აბულაძე მიმართავდა. რუსთველის შემოქმედებაში ანტიქრისტიანული ელემენტების შენიშვნა ხელს უწყობდა რუსთველის ფილოსოფიურ-რელიგიური პოზიციის დუალისტურად და პანთეისტურად მოაზრებას. ამ უკანასკნელ თვალსაზრისს ჯერ კიდევ 1937 წელს ავითარებდა ივანე ჯავახიშვილი. პანთეისტური ელემენტების არსებობას *ვეფხისტყაოსანში* მხარს უჭერდნენ შალვა ნუცუბიძე, ალექსანდრე ბარამიძე, შალვა ხიდაშელი. ეს უკანასკნელი პანთეიზმს

რუსთველის მსოფლმხედველობითი პოზიციის საფუძვლად თვლიდა.

XIX საუკუნიდან იღებს სათავეს რუსთველის შემოქმედების ძველი ქართული ლიგერაგურისა და კულტურის საერთო განვითარების მაგისტრალურ ხაზთან დაკავშირების ცდა. ამ პოზიციიდან ყალიბდება რუსთველის ქრისტიანობის თეორია. ჯერ კიდევ პლატონ იოსელიანი შენიშნავდა, რომ რუსთველის პოემა, ისე როგორც მთელი ქართული კულტურა, გამსჭვალულია ქრისტიანობით. რუსთველის ქრისტიანობის და მის შემოქმედებაში ქრისტიანული დეგალების არსებობის მტკიცება ყველაზე მკაფიოდ კორნელი კეკელიძის სახელთანაა დაკავშირებული. როგორც ჩანს, ამ თეორიის მეცნიერულ გაფორმებაში მნიშვნელოვანი როლი კალისგრაფე ეკაშვილსაც შეუსრულებია. ამ პოზიციამე დააფუძნა მთელი თავისი კონცეფცია რუსთველის მსოფლმხედველობაზე ვიკტორ ნოზაძემ. ეს თვალსაზრისი ყველაზე მეტად პოპულარულია თანამედროვე რუსთველოლოგთა შორის. თუმცა სხვადასხვა მკვლევარს, ისევე როგორც კ. კეკელიძესა და ვ. ნოზაძეს, სხვადასხვაგვარად ესმით ქრისტიანობასთან რუსთველის მიმართების ზოგიერთი პრინციპული საკითხი. კ. კეკელიძის თვალსაზრისით, რუსთველი ე.წ. ბიბლიური ქრისტიანიზმის მიმდევარია, რაც მეცნიერის აზრით, იმაში გამოიხატება, რომ პოემაში ჩანს წმინდა მამათა დოგმატიკის ერთგვარი უგულვებლყოფა; ხოლო ეს უკანასკნელი გარემოება ერთ-ერთი მიზეზია რუსთველისადმი აღორძინების ხანის ქართული ეკლესიის დაპირისპირებისა. ვ. ნოზაძის აზრით კი, *ვეფხისტყაოსნის* რელიგია ჩვეულებრივი ორთოდოქსულ-დოგმატიკური ქრისტიანობაა და პოემისადმი ქართული ეკლესიის დაპირისპირებას ადგილი არ ჰქონია (184).

სამეცნიერო ლიგერაგურაში ძალზე პოპულარულია აზრი იმის შესახებ, რომ რუსთველი თავისუფალია რელიგიური მიკერძოებისაგან, რომ იგი არ ცდილობს რომელიმე სარწმუნოების ამალვებას ან დამცირებას. პირველად ეს აზრი ოლივერ უორდროპმა გამოთქვა და იგი პოპულარული გახდა რუსთველის პირველი იუბილეს წლებში.

რუსთველოლოგიურ გამოკვლევებში შეიძლება გამოიყოს რამდენიმე თვალსაზრისი, რომლებიც რუსთველის ფილოსოფიურ შეხედულებებს შეეხება. ასეთებია: რუსთველის ნეოპლატონიკოსობის თეორია (სათავეს პლატონ იოსელიანისაგან იღებს); ელინიზმი, როგორც რუსთველის ფილოსოფიის საფუძველი (კონსტანტინე კაპანელი); სტოიციზმი, როგორც რუსთველის ფილოსოფია (პოლიხრონ ცინცაძე);

არეოპაგიტიკა, როგორც რუსთველის ფილოსოფიური მსოფლმხედველობის საფუძველი (ამ თეორიის შექმნა დაკავშირებულია შალვა ნუცუბიძის სახელთან; თანდათანობით იგი პოპულარული გახდა); რუსთველის მსოფლმხედველობის ჰუმანისტურ და რენესანსულ აზროვნებად მოაზრება (ამ კუთხიდან შეფასება რუსთველის შემოქმედებისა პირველად გვხვდება კონსტანტინე ბალმონგის გამოკვლევაში: „დიდი იგალიელები და რუსთველი“ – 325). რუსთველის მიმართება რენესანსულ მსოფლმხედველობასთან თავისებურად გადაიაზრა შალვა ნუცუბიძემ. მან რენესანსის საწყისები რუსთველს დაუკავშირა, აღმოსავლეთში გადმოიგანა და აღმოსავლური რენესანსის თეორია შექმნა. ეს თეორია, თავისებურად გადაშუშავებული, თავის დროზე ძალზე პოპულარული იყო საბჭოთა ლიტერატურათმცოდნეობაში.

რუსთველის მსოფლმხედველობაზე ახალი თვალსაზრისის ძიებისაკენ სწრაფვა ჩანს 1966 წელს რუსთველის საიუბილეო დღეებში გამოქვეყნებულ ლიტერატურაში. შენიშნავენ, რომ რუსთველის რელიგიური აღმსარებლობა ქრისტიანობაა, მაგრამ რუსთველი თავიდან ბოლომდე არ მისდევს ქრისტიანულ აზროვნებას; რომ რუსთველი ძირითადად ეფუძნება ანტიკურ ფილოსოფიას და ამის ბაზაზე იქმნება ავგორის ახლებური – რენესანსული ხედვა, რომლის ქვაკუთხედი ამქვეყნიური სინამდვილისადმი რეალურობის დაბრუნება და ადამიანის ახალი იდეალია (176).

XX საუკუნის 60-იანი წლების მეორე ნახევრიდან *ვეფხისტყაოსნის* საკითხებზე ჩემ მიერ გამოქვეყნებულ შრომებში ის თვალსაზრისია ჩამოყალიბებული, რომ რუსთველის მსოფლმხედველობის მაგისტრალური ხაზი არის ქრისტიანული მსოფლშეგრძნების განვითარება იმ ვზით, რა ვზითაც წარიმართა ეს აზროვნება გვიანდელი შუასაუკუნეების დასავლეთ ევროპაში რენესანსისაკენ. რუსთველი ავითარებს XII საუკუნის ქართულ სამოგადოებრივ-ფილოსოფიურ აზრს. იგი დგას გვიანდელი შუასაუკუნეების მოწინავე, ინტელექტუალური ქრისტიანული აზროვნების ბაზაზე. რუსთველის მსოფლმხედველობითი პრობლემატიკა სწორედ იმ საკითხებს მოიცავს, რაც XII–XIII საუკუნეების ქრისტიანულმა აზროვნებამ დასვა დღის წესრიგში; ხოლო ამ პრობლემების გადაწყვეტის სიღრმითა და თავისებურებებით რუსთველი ევროპული რენესანსის ეპოქის აზროვნების დონემდე მაღლდება.

რუსთველის მსოფლმხედველობაზე შექმნილი ამ დიდი სამეცნიერო ლიტერატურით სარგებლობა შესაძლებელია